

Aanvullend commentaar op het deskundigenrapport van prof. Dr. F.A. de Wolff, Amsterdam (dd. 24 april 2000) ten behoeve van de Rechter-Commissaris in Strafzaken van de Arrondissementsrechtbank Amsterdam inzake OM/Fijneman en OM/Bogers rc. Nummers 99/4416 en 00/4418, parketnummers 13/067455-99 en 13/067456-99 door drs. H.C. Ossebaard (INTOX), Utrecht.

Utrecht, november 2000

Deze verklaring is opgemaakt op verzoek van mw. Mr. A.G. van der Plas met de vraag enige historische aspecten van roesmiddelengebruik en de psychologische gezondheidsaspecten te bespreken van het ayahuasca-gebruik binnen een rituele setting.

Drs. H.C. Ossebaard is ontwikkelingspsycholoog en heeft zich sinds eind jaren tachtig gespecialiseerd in psychologische, sociale en historische aspecten van verslavingen en van het gebruik van psychotrope stoffen. Hij was verbonden aan de vakgroep Ontwikkelingspsychologie, het CVO-Centrum voor Verslavingsonderzoek (beide Universiteit Utrecht) en het Trimbos-instituut, en werkt momenteel voor zowel De Jellinek te Amsterdam als voor INTOX - *research and consultancy on drug issues*.

Ondergetekende kan (de conclusies van) het deskundigenrapport van De Wolff in beginsel onderschrijven. In deze verklaring zullen enkele zaken op beknopte wijze nader worden toegelicht.

Historie

Het roeszoeken is zo oud als de mensheid en vervult vitale, adaptieve en constructieve functies voor individuen, hun directe omgeving en de samenleving als geheel. De roes als mentale toestand is een veranderde staat van bewustzijn die beleefd wordt bij een intense ervaring. Deze kan bereikt worden door deelname aan activiteiten en/of door het gebruik van roesmiddelen. Roesmiddelen veranderen de gevoeligheid van onze zintuigen en daarmee de informatie die uit de buitenwereld tot de hersenen doordringt. Dergelijke substanties grijpen aan op het Centraal Zenuwstelsel en beïnvloeden aldus de beleving, de waarneming, het denken en voelen, kortom het bewustzijn. Van roesmiddelen bestaan verschillende wetenschappelijke classificaties en aan alle indelingen kleven aanzienlijke bezwaren. Ingedeeld naar hun primaire effect hebben zij grofweg een opwekkende, kalmerende of bewustzijnsveranderende werking. Een subcategorie van deze laatste soort wordt recentelijk wel met 'entheogenen' aangeduid. Een groep wetenschappers (klassici, ethnobotanici, scheikundigen, drugsonderzoekers) stelde deze term in 1979 voor als een etymologisch correcte, cultureel geschikte en non-pejoratieve term om die plantaardige roesmiddelen (hun actieve werkingsprincipes en/of synthetisch verwante stoffen) te classificeren die een traditioneel shamanistisch of religieus gebruik kennen. Het woord betekent zoiets als 'het goddelijke in zich realiserend' hetgeen onmiddellijk verwijst naar de perceptie van gebruikers van entheogenen, dat alle wezens van 'het goddelijke' doortrokken zijn de plant en de gebruiker ervan inclusief. Een aantal toonaangevende internationale deskundigen op dit tamelijk specialistische gebied heeft de term inmiddels overgenomen. Ayahuasca, maar ook bij voorbeeld de peyote cactus (mescaline) of bepaalde (psilocybine of psilocine bevattende) paddestoeltjes behoren tot de entheogene drugs waarvan het cultisch gebruik tot in pre-columbiaanse tijden teruggaat.

De werking van roesmiddelen wordt voornamelijk bepaald wordt door drie, in beginsel evenwaardige, componenten ook wel drug, set and setting genoemd (Zinberg, 1984). De eerste term verwijst naar de specifieke chemische eigenschappen van de substantie en de invloed daarvan op de menselijke neurofysiologische huishouding. Set verwijst naar de bio-psychologische constellatie, de lichaams- en persoonskenmerken van de gebruiker terwijl setting de fysieke en sociale omstandigheden omvat waarin het gebruik plaatsvindt.

Het cultisch gebruik van ayahuasca vindt binnen een gestructureerde, rituele setting plaats. Het is bekend dat een eenduidige (dwz. niet-ambigue), functionele context, preventief is ten aanzien van het vóórkomen van gebruiksproblemen (Rhodes et al., 2000). De wisselwerking tussen deze drie componenten en hun variable wegingsfactoren kleuren de roeservaring in hoge mate, en bemoeilijken een universele classificatie van roesmiddelen.

De neurobiologische substrata van beide soorten roes vertonen veel overlap hetgeen de fenomenologische en experiëntiële overeenkomsten deel verklaart. Daarnaast zijn de laatst decennia de contouren van de anatomische locatie van beide roestoestanden zichtbaar geworden. Uit onderzoek door middel van elektrische en chemische hersenstimulatie is gebleken dat bepaalde hersendelen, voorheen wel pleasure centers genoemd, betrokken zijn bij de roeservaring. Het mesolimbisch en het ventraal tegmentale dopamine systeem worden geactiveerd door verschillende, positief bekrachtigende gebeurtenissen die zowel intern als extern van oorsprong kunnen zijn. Mogelijk gaat het om een motivationeel systeem voor verschillende vormen van normaal en pathologisch gedrag (Bozarth, 1994).

Psychologische aspecten

Omdat de roes zo veelvormig is en zo veel oppositionele betekenissen kent, kan een beschrijving moeilijk geheel dekkend zijn. Voor de beleving is de culturele gebruikscontext van groter belang dan de farmacologische werking. Dat geldt zowel tussen culturen (in het Nabije Oosten werd de 'downer' heroïne als een stimulerend middel ervaren) als binnen een cultuur (XTC/MDMA als adjunct in psychotherapie of als 'dansdrug' in de discotheek). Individuele verwachtingen en andere set-factoren bepalen bovendien sterk de ervaren werking van een middel. In een religieuze context zal een gebruiker geheel andere verwachtingen hebben dan in een recreatieve omgeving.

De verschuivingen waarmee het receptieve bewustzijn op typische drugsgebonden ervaringen en hun objectieve en subjectieve intensiteiten reageert zijn talrijk en zeer gedifferentieerd. Kenmerkend is vaak dat deze bewustzijnsverandering vooral bestaat uit een graduele dissociatie van lichaam en geest, van subject en object, en van de samenstellende delen van het Ego. Tijdens de roes kan de waarneming zowel diffuus

als verdicht worden, het denken zowel verduisterd als verlicht, het bewustzijn zowel verengd als verruimd.

In subjectieve zin wordt de roes altijd ervaren als een grensoverschrijding. De symbolische connotatie is hier dat er een aan set en setting gerelateerde morele kwaliteit in het spel is. De in de roes optredende vervoering of onthechting staan nu eenmaal op gespannen voet met Westerse waarden als zelfbeheersing, (geestelijke) gezondheid en rationaliteit. Voor de filosoof Nietzsche belichaamt de dyonisische roes dan ook het verlangen naar piekervaringen en extase dat volgens hem eigen is aan de mens die aan de saaie banaliteit wil ontstijgen. Maar ook in psychologische zin worden grenzen overschreden; in termen van relaxatie, concentratie of van een veranderde werkelijkheidsbeleving. Deze transformatie betreft vooral de zintuiglijke waarneming van zichzelf en de omgeving en de ervaring van tijd-en ruimtedimensies. In de roes kan de verhouding tot de ander/het andere eveneens als buitengewoon worden ervaren. Die beleving kan variëren van extreme afzondering tot diepe verbondenheid.

De roes speelt een rol bij de zingeving aan het leven en is in die zin van wezenlijk belang voor het menselijk bestaan. De psychiater Trimbos (1978) zag als belangrijkste existentiële functie van de roes de compensatie van het menselijk tekort; die "ervaren grote en kleine onheilen in het bestaan, in mijn bestaan, in uw bestaan, in alle menselijk bestaan; de 'Erkenntniss dass die Welt, das Leben kein rechtes Gnügen geben könne', meende de filosoof, Schopenhauer".

Deze erkenning is, vanuit Westers oogpunt, wellicht de oorsprong der godsdiensten (Ott et al., 1992). In de religies zijn de potenties van de roes dan ook uitgebreid onderzocht en toegepast. De relatie tussen drugs en religie is in historisch en sociologisch opzicht eerder regel dan uitzondering. Uit vrijwel alle bekende beschavingen is archeologisch en antropologisch materiaal bekend waarmee het cultisch en ritueel gebruik van roesmiddelen kan worden geïllustreerd (cf. Goodman et al., 1995; Barrows & Room, 1991; Ott, 1996). Roesmiddelen werden ingezet om het contact met het bovennatuurlijke, het goddelijke of het spirituele te faciliteren. Afhankelijk van set en setting kunnen drugs zelfs een mystieke ervaring veroorzaken die in beschrijving en fundamentele kenmerken niet is te onderscheiden van de unio

mystica ; de spontane, conventionele mystieke ervaring zonder drugs (Heigi, 1983). Wellicht is dat een reden waarom in het Duitse rijk de eerste drugswet werd uitgevaardigd als onderdeel van het kersteningsproces dat in die dagen zijn finale beslag begon te krijgen. Het Reinheitsgebot van 1516 bepaalde onder meer dat aan bier geen stimulerende en psychedelische kruiden meer mochten worden toegevoegd.

Sinds de Middeleeuwen is de roes in het Avondland vanuit officieel, kerkelijk-religieus oogpunt subversief, mogelijk zelfs des duivels. Gesteld kan worden dat in Westerse culturen de roes is gedesacraliseerd en buiten zijn oorspronkelijke context is beland. Dat laat onverlet dat de joods-christelijke geschiedenis is doortrokken van een positieve attitude ten opzichte van de rituele roes wanneer deze tenminste niet verkeert in dronkenschap: onmatigheid is tenslotte een der zeven doodzonden. De huidige 'bewustzijnsbeweging' (Dings, 1997) waarin trance, spiritualiteit en meditatie, roeszoeken en psychonautica, muziek en dans centraal staan, is te begrijpen als een poging de roes te re-sacraliseren. "Wij hebben behoefte aan roes op gezette tijden" constateert dominee Hans Visser (1997) omdat "[...] mensen niet genoeg hebben aan hun nuchtere verstand."

Wetenschap en roesmiddelen

De roes mag in de triviale ervaring, in de kunst en de religie een gerespecteerde positie hebben, vanuit de wetenschap wordt de roes tot op heden van argwanende afstand beschouwd.

De Westerse preoccupatie met het verschijnsel wordt door sommigen geduid als een bijverschijnsel van het kapitalisme. De roes zou zich als gevolg van de opkomst van kapitalistische organisatievormen zoals specialisatie, arbeidsdeling en rationalisering hebben verzelfstandigd (De Cauter, 1995). Industrialisering en technologische ontwikkelingen zorgden in de 19e eeuw voor een verbanning van de roes naar de 'vrije' tijd. Parallel hieraan ontstond een (voor-) wetenschappelijke belangstelling voor de roes in het kader van de bestudering van de waanzin en andere 'abnormale' geestestoestanden zoals de droom, de hallucinatie of de hypnose. De gelijkstelling van de roes met specifieke psychiatrische stoornissen zou in de twintigste eeuw weer opgeld doen.

Het gebruik van roesmiddelen werd van lieverlede tot gezondheidsprobleem gereduceerd. Alcohol werd al rond 1800 gezien als een mogelijk verslavende stof die de ziekte en de zonde van het alcoholisme teweeg kon brengen. Een verslavingsconcept dat door de Moral Medicine beweging halverwege de negentiende eeuw ook van toepassing werd verklaard op laudanum en andere opiaten. Deze en andere drugs werden in de volksgeneeskunde op grote schaal

toegepast bij aandoeningen van lichamelijke of psychische aard (De Kort, 1995). Daarnaast werden ze, op moreel tamelijk indifferente wijze, ook recreatief gebruikt. Daaraan kwam een einde door de succesvolle strijd van de moderne geneeskunde voor het monopolie op het bereiden en voorschrijven van opiaten. Min of meer gelijktijdig werden bepaalde roesmiddelen verboden terwijl andere de status van geaccepteerd genot- of geneesmiddel verwierven. Het verbod ontsprong weliswaar uit een afkeer van de koloniale opiumhandel maar integreerde tegelijkertijd het professionele monopolie van de medische beroepsgroepen op roesmiddelen. De betrokkenheid van apothekers en dokters bij alcohol en drugs nam in de twintigste eeuw verder toe waar het de curatie van dwangmatige gebruikers betrof. De medicalisering volgde als het ware op een periode van moralisering en criminalisering. De matigheidsbeweging, in het Nederland van rond de vorige eeuwwisseling een enorme volksbeweging, heeft daaraan zo sterk bijgedragen dat ideologische residuen ook tegenwoordig nog aantoonbaar zijn in mentaliteit en attitude van jongeren (Alexander et al., 1998).

De roes werd zo vooral in zijn excessieve variant onderwerp van wetenschappelijke aandacht als deviantie of pathologic. Sinds de jaren zeventig is de term 'verslaving' in de internationale classificatie voor de geestelijke gezondheid (DSM IV) vervangen door 'afhankelijkheid'¹. Beide begrippen zijn echter geen precieze medische termen, maar eerder morele aanduidingen (Davies, 1998)

De utilistische roes (die een doeldient) heeft wél specifieke belangstelling van de wetenschap gekend. Een van de grondleggers van de psychologie William James, was een bezoeker van laat-negentiende eeuwse inhalant parties waar di-stikstof oxide (lachgas) werd geïnhaleerd. James' lachgas roes maakte op hem een diepe indruk; in een "intense metafysische illuminatie" deed hij inzichten op omtrent Hegel's filosofie,

---

¹ substance dependence syndroom, waarin impuls controle verlies centraal staat.

de wetenschap, en het leven in het algemeen (James, 1979; p.218). Hij werd een van de eersten in de fenomenologische traditie die de roes als altered state of consciousness (veranderde bewustzijnstoestand) ging onderzoeken. In 'Principles of Psychology' uit 1890 schrijft hij:

"Our normal consciousness, rational consciousness as we call it, is but one special type of consciousness, whilst all about it, parted from it by the flimsiest of screens, there lie potential forms of consciousness entirely different.

De filosoof en literator Walter Benjamin, heeft zich in de jaren dertig intensief ingelaten met de roes als filosofisch en theoretisch probleem. Van een boek is het niet gekomen maar ook hij alludeert in zijn werk op het verlangen naar de roes als het verlangen naar geluk. Voor Benjamin is de roes een soort model waarin zijn onderzoek naar de historische veranderingen van waarneming en ervaring een plaats vindt. In de roes wordt de wereld beziend met mogelijkheden, associaties, betekenissen en gelijkenissen. Het 'mimetisch vermogen' van de roes zorgt voor een ervaring van zinvolheid, van eenheid en van vervulling. Sinds de menselijke ervaring sterk is gefragmenteerd is de behoefte aan de roes, en zelfs aan overstimulatie sterk toegenomen. De inzichten en ervaringen van zijn eigen experimenten met mescaline en hash heeft Benjamin gebruikt voor zijn werk maar ook voor zijn persoonlijke ontwikkeling. In de 'profane verlichting' die de roes hem gaf hervond hij de nog niet onttoverde wereld van zijn vroege kindertijd (De Caeter, 1996).

De min of meer toevallige ontdekking in 1943 van de psycho-actieve eigenschappen van LSD-25 revitaliseerde het idee van de roes als model-psychose. Al in 1947 verscheen een wetenschappelijke rapportage over de werking van LSD op gezonde vrijwilligers en psychiatrische patiënten. De kenmerkende overeenkomsten werden steeds duidelijker maar ook leek LSD toegang te verschaffen tot het onderbewuste. De term altered states of consciousness heeft inmiddels ingang gevonden en onderzoek naar dergelijke bewustzijnstoestanden - met of zonder drugs - is geen zaak meer van drugsprofeten alleen. Over het belang en de realiteitswaarde van deze ervaringen is een, zij het beperkte, wetenschappelijke consensus ontstaan ook in relatie tot religieuze en metafysische tradities (Grinspoon & Bakalar, 1997; p. 88).

Het concept van de hallucinogene roes als model-psychose is inmiddels verlaten. Er bestaan te veel verschillen tussen de roes en de schizofrenie, ondanks de biochemische en electrofysiologische overeenkomsten. Het idee van de roes als tool for the mind, als instrument om de werking van het bewustzijn te onderzoeken, is echter springlevend. In het buitenland heeft onderzoek daarnaar nooit geheel stilgestaan. In 1988 leende de ontdekker van LSD, Albert Hofmann, zijn naam aan de internationale Hofmann Foundation, die wetenschappelijk onderzoek naar het bewustzijn entameert teneinde een nieuwe respectabiliteit voor onderzoek met psychedelica te verwerven. Het valt te

voorspellen dat de herontdekking van de waarde van deze roesmiddelen voor de therapeutische praktijk niet lang meer op zich zal laten wachten. Niet alleen hebben we de jaren negentig net achter ons gelaten -door velen de brain decade genoemd - waar de wetenschappelijke conjunctuur weer een biologistische hausse vertoont. Maar ook is er een nieuwe generatie drugs op de markt die wellicht voor een doorbraak zullen zorgen. Deze designer drugs worden in het laboratorium ontworpen met het oog op het precieze, gewenste effect. De chemicus en drugsuitvinder Alexander Shulgin publiceerde over zijn persoonlijke ervaringen met door hem uitgevonden synthetische middelen (1991, 1997). Een van die middelen is MDMA dat tussen 1975-'85 een breed psychotherapeutisch indicatiegebied kende.

Wetenschap en samenleving

Het onderscheid tussen genot- en geneesmiddelen wordt gelegitimeerd vanwege gezondheidsredenen. Deze kunstmatige en ideologische differentiatie is terug te vinden in de internationale wet- en regelgeving. Het is in wetenschappelijk, en in menselijk opzicht, betreurenswaardig dat deze situatie verder onderzoek naar roesmiddelen belemmert, risicovol gebruik bevordert en een eenzijdige gerichtheid op verslaving en misdaad bewerkstelligt. Het is een misverstand dat legale middelen veilig/onschadelijk zijn en illegale middelen onveilig/schadelijk.

Door de geschiedenis heen hebben autoriteiten alle middelen en energie aangewend om de beschikbare roesmiddelen optimaal te gebruiken en tegelijkertijd hun ongewenste effecten te reduceren. De hieruit onstane reguleringsregimes hebben onder meer geleid tot nadelige effecten voor bepaalde outsiders zoals jongeren, religieuze groeperingen of buitenlanders (Gerritsen, 1993). Maar bovenal hebben ze een open blik op de roes verduisterd en de wetenschappelijke belangstelling gedirigeerd naar diens meest ongunstige en extreme verschijningsvorm; de compulsieve afhankelijkheid of verslaving. Een aantal, hier niet uitputtend vermelde, wetenschappers heeft echter getracht de roes te beschouwen als middel om het bewustzijn te begrijpen of als betekenisvolle transcendentale ervaring. In de 'The Natural Mind' (1972) werkt de Harvard medicus Weil de hypothese uit dat individuen een aangeboren drive hebben om hun geestestoestand periodiek te veranderen, vergelijkbaar met drijfveren als honger of sexuele drift. Er is volgens hem sprake van normaal, adaptief en natuurlijk gedrag hetgeen ook opgaat voor roesmiddelengebruik om de toegang tot altered states vergemakkelijken. Begin jaren zeventig werd een eerste poging gedaan om het onderzoek naar de roestoestanden een wetenschappelijke inbedding te geven. In het eerste nummer van het tijdschrift 'Journal of Altered States of Consciousness' stelt de psychiater Malcolm (1973): "the urge towards self-transcendence is as powerful as the urge towards self-preservation".

Het intentionele gebruik kent talloze, specifieke motivaties voor het individu, voor zijn sociale omgeving en voor de samenleving. Voorbeelden daarvan zijn het

verdrijven van verveling, onthechting, inspiratie, zelfinzicht, ontspanning, extase, (zelf-)medicatie, communicatie, genot, zelfverwerkelijking, metafysische ervaring, intoxicatie, stimulatie of zelfs overleving. Gesteld kan worden dat het gecontroleerd gebruik van (il)legale roesmiddelen in statistische, klinische en sociaal-culturele zin normaal gedrag is, terwijl afhankelijkheid of verslaving buiten de normale variatie vallen (Nicholson & Duncan; 1994).

Functionaliteit en activatie/motivatie zijn concepten waarmee de ook spirituele roeservaring kan worden geanalyseerd. Religieuze geloofsbeleving en zingeving zijn al te menselijke strevingen die op deze plaats niet behoeven te worden gerechtvaardigd. Voor deelnemers aan de Santo Daime kerk vervult ayahuasca daarin een betekenisvolle rol die schadelijk is voor noch het individu, noch zijn/haar directe omgeving noch de samenleving als geheel. Wetenschappelijke evidentie uit verschillende (sub)disciplines toont genoegzaam aan dat de mens de mogelijkheden en de motivaties bezit om zijn triviale ervaring en mentale toestanden te transformeren. De benadering van de roes als een verschijnsel dat niet per se schadelijk, slecht of problematisch is, en dus niet hoeft te worden bestreden is echter voor velen een te grote paradigma wisseling. Wij zijn nu eenmaal grootgebracht met angst voor roesmiddelen (doch niet voor geneesmiddelen) en leven momenteel in een land dat actief deelnemer is aan de mondiale 'war on drugs'.

Justitiële vervolging van ayahuasca gebruikers in een religieuze setting zou werkelijk onverstandig zijn en de kans contra-productieve effecten vergroten. Een wettelijke uitzonderingsclausule voor ayahuasca-gebruik als sacrament binnen een religieuze setting - vergelijkbaar met de constitutionele bescherming in de Verenigde Staten van het cultisch gebruik van peyote in de Native American Church of North America - zou voor ons land wellicht een pragmatisch én humaan alternatief zijn. Het dunkt mij tenslotte - als atheïst en democratisch burger - dat mensen op eigen wijze vorm en inhoud aan hun vrijheid van godsdienst moeten kunnen geven, zolang zij daarbij anderen niet dwingen of anderszins schaden.

Conclusies

1. Het intentioneel en geïnformeerd gebruik van roesmiddelen kan vitale, adaptieve en constructieve functies vervullen voor individuen, hun directe omgeving en de samenleving als geheel.
2. Een van die functies is het zoeken naar c.q. beleven van spiritualiteit, verbondenheid of zingeving.
3. Bij het cultisch of ritueel gebruik van het 'entheogeen' ayahuasca in een gestructureerde setting is de kans op psychologische gezondheidsrisico's zeer gering.

4. Mogelijk ontstaan risico's wanneer iemand psychisch of lichamelijk ongezond is op het moment van deelname (een tautologie).
5. De wetenschap is met betrekking tot het onderwerp roesmiddelen wat eenzijdig én ideologisch gericht geweest op (gezondheids)risico's (vergelijkbaar met bij voorbeeld het onderwerp seksualiteit) hetgeen een miskennis heeft betekend, van onder meer de constructieve betekenissen gebruik van 'entheogenen'.

Drs. H.C. Ossebaard

Utrecht

Literatuur

Alexander, B.K., Dawes, G.A., Van de Wijngaart, G.F, Ossebaard, H.C. and Maraun, M.D. (1998). The 'temperance mentality': a comparison of university students in seven countries. *Journal of Drug Issues* 28(2), p. 265-282.

Bozarth, M.A. (1994). Pleasure pathways in the brain. In: D.M. Warburton (ed.) *Pleasure: the politics and the reality*. Chichester: Wiley & Sons, p. 5-14.

De Cauter, L. (1995). *Archeologie van de kick* Amsterdam: De Balie.

De Kort, M. (1995). *Tussen patiënt en delinquent. Geschiedenis van het Nederlandse drugsbeleid*. Hilversum: Verloren.

Davies, J.B. (1997). *Drugspeak*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers

Dings, M. (1997). De Zevende Hemel. *HP/De Tijd* 6 juni, p. 50-56.

Gerritsen, J.-W. (1993). *De politieke economie van de roes: de ontwikkeling van reguleringsregimes voor alcohol en opiaten*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Goodman, J., Lovejoy, P.E. & Sherratt, A.(1995). *Consuming habits: drugs in history and anthropology*. London/New York: Routledge.

Grinspoon, L. & Bakalar, J.B. (1997). *Psychedelic Drugs Reconsidered*. New York: Lindesmith Center.

Heigi, P. (1983) *Mystiek en drugs. Een kritische vergelijking*. Antwerpen/Amsterdam: De Nederlandsche Boekhandel.

James, W. (1979). *The will to believe. (The works of William James)*. Cambridge, MA: Harvard U.P.

Malcolm, A. (1973). The craving for the high. *Journal of Altered States of Consciousness* 1(1), 71 - 79.

Nicholson, T. & D.F. Duncan (1994). Is illicit drug use normal? In: Eighth International Conference on Drug Policy Reform. Policy track manual 1994. Washington; DPF.

Ott, J., Wasson, R.G., Kramrisch, S. & C.A.P. Ruck (1992). *Persephone's quest:entheogens and the origins of religion*. New Haven: yale University Press.

Ott, J. (1996). *Pharmactheon. Entheogenic drugs, their plant sources and history*.

Kermewick WA: Natural products Co.

Porter, R. en Teich, M. (eds.)(1995). *Drugs and narcotics in history*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rhodes, T., Lilly, R., Fernández, C., Giorgino, E., Kemmesis, U.E., Ossebaard, H.C., Lalam, N., Faasen, I., & Spannow, K.E. (2000). Risk factors associated with drug use: the importance of 'risk environment' (review. paper: CT 97EP 12). http://www.emcdda.org/multimedia/Project_reports/rf-synthesis-rhodes.pdf

Shulgin, A. & Shulgin, A. (1991). *Pikhal, a chemical love story*. Berkeley CA: Transform Press.

Shulgin, A. & Shulgin, A. (1997). *Tikhal, the continuation*. Berkeley CA: Transform Press.

Trimbos, C.J.B.J. (1978) De roes en het menselijk tekort. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 56, 218-225.

Visser, H. (1996). *Verslaving*. Baarn: Nelissen.

Weil, A. (1972). *The natural mind*. New York: Houghton Mifflin.

Zinberg, N. (1984). *Drug, set and setting: the basis for controlled intoxicant use*. New Haven: Yale U.P.